

<https://doi.org/10.31891/2307-5740-2023-314-1-16>

УДК 339.9

Анатолій РУМЯНЦЕВ

Національний авіаційний університет

<https://orcid.org/0000-0002-7531-654X>

e-mail: rum7241@gmail.com

Петро ЯРЕМОВИЧ

Університет сучасних знань

<https://orcid.org/0000-0001-8417-6203>

e-mail: p.yaremovich@gmail.com

Тетяна КОВБИЧ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

<https://orcid.org/0000-0001-8543-9386>

e-mail: kovbychtanya@gmail.com

РЕАЛІЇ АДАПТАЦІЇ УКРАЇНИ ДО СПІЛЬНОГО РИНКУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті розглядаються стан, особливості, параметри провідних напрямів господарської взаємодії України зі спільним ринком Європейського Союзу (СРЄС) у сучасних умовах. Виокремлені основні передумови, що визначають специфіку формування сьогоденних реалій адаптації України до СРЄС, а саме: а) інтенсифікацію глобалізаційних процесів, що охоплюють світове господарство у напрямі лібералізації міжнародних економічних відносин, використання переваг діджиталізації як умови їх переходу на якісно вищий рівень функціонування; б) втрати вітчизняного експортного потенціалу, імпорتنих можливостей, трудових ресурсів внаслідок агресії РФ проти нашої країни. У якості основних реалій, що визнають стабільність адаптації України до СРЄС розглянуті сучасні напрями та особливості взаємної торгівлі нашої країни з ЄС, стан функціонування вітчизняної міжнародної транспортної інфраструктури як умови забезпечення зовнішньої торгівлі, зростання масштабів вимушеної, внаслідок війни, еміграції до ЄС, наших співвітчизників, зокрема, активної робочої сили. Аналізується тенденція до збільшення пропозиції українських висококваліфікованих спеціалістів, у тому числі у ІТ сфері, на ринку праці ЄС. Перспективною реалією адаптації України до СРЄС визначена необхідність використання переваг, що набула наша країна від отримання статусу кандидата у члени ЄС.

Ключові слова: спільний ринок ЄС, зовнішня торгівля, міжнародна транспортна інфраструктура, еміграція робочої сили, діджиталізація.

Anatolii RUMYANTSEV

National Aviation University

Petro YAREMOVYCH

University of Modern Knowledge

Tetyana KOVBYCH

Taras Shevchenko National University of Kyiv

REALITIES OF UKRAINE'S ADAPTATION TO THE COMMON MARKET OF THE EUROPEAN UNION

The article examines the state, features, parameters of the leading directions of economic interaction of Ukraine with the common market of the European Union (EUCM) in modern conditions. The main prerequisites that determine the specifics of the formation of the current realities of Ukraine's adaptation to the EUCM are highlighted, namely: a) intensification of globalization processes covering the world economy in the direction of liberalization of international economic relations, use of the advantages of digitalization, as conditions for their transition to a qualitatively higher level of functioning; b) loss of domestic export potential, import opportunities, labor resources as a result of Russian aggression against our country. The economic essence of the EUCM is determined, which consists in the harmonious supply of goods, capital, labor, services and the demand for them by the EU member states under the conditions of free export-import operations. As the main realities that recognize the stability of Ukraine's adaptation to the EU, modern directions and features of our country's mutual trade with the EU are considered, taking into account the feasibility of clearly observing the provisions of the DCFTA agreement, the state of functioning of the domestic international transport infrastructure, as conditions for ensuring foreign trade, the growth of the scale of forced, as a result of the war, emigration to the EU, of our compatriots, in particular, the active workforce, which adapts to the EU labor market and is considered one of the structural links of the EUCM. In the context of digitalization of the EUCM, the tendency to increase the supply of Ukrainian highly qualified specialists, including in the JSC sphere, on the EU labor market and the possibility of using their digitalization potential on a remote basis are analyzed. The prospective reality of Ukraine's adaptation to the EUCM is determined by the need to use the advantages that our country acquired from obtaining the status of a candidate for EU membership.

Keywords: EU common market, foreign trade, international transport infrastructure, labor emigration, digitalization.

Постановка проблеми у загальному вигляді

та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Розгляд сутнісних рис, особливостей, конкретних напрямів, механізмів господарської взаємодії України з ЄС є важливою умовою наукового обґрунтування заходів, щодо виваженої поетапної реалізації стратегічного курсу нашої країни на входження до складу суб'єктів цього інтеграційного об'єднання. У різні

часові періоди здійснення процесу інтеграційного зближення з ЄС, об'єктивно вимагало аналізу впливу на нього багатьох факторів політичного, економічного, правового, фінансового, інституціонального, соціального, екологічного характеру. Не є винятком і сучасні реалії адаптації України до ЄС, у тому числі, і до його спільного ринку. Вони відображають суттєві зрушення, переважно у частині кількісних показників стану їх економічного взаємодоповнення. Нові фактори, що вплинули на рівень параметрів цього процесу, у тому числі ті, що гальмують його розвиток, потребують дослідження, виваженої аргументації шляхів подальшої співпраці України з ЄС.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми розвитку міжнародної економічної інтеграції, у тому числі, України до ЄС, є предметом наукових досліджень широкого кола вітчизняних та іноземних науковців. Значний внесок у розробку теоретико-методологічних і практичних питань у цьому напрямі зробили Будкін В., Волчук К., Драгнева Р., Журба І., Йовенович М., Копійка В., Лукенбах Г., Лук'яненко Д., Поліщук Л., Пунтігліано А., Рут Ф., Сіденко В., Тодоров І., Філіпенко А., Шифф М., Шнирков О. та інші. У їх працях досліджуються міжнародні інтеграційні процеси сучасності, діалектика взаємозв'язку глобалізації та інтеграції і моделі міжнародних економічних відносин України, проблеми регіональної та європейської інтеграції, зовнішньої торгівлі нашої держави, напрями господарської взаємодії з ЄС [1–14].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття

Незважаючи на чисельність наукових праць, присвячених аналізу розвитку процесу інтеграційного зближення України з ЄС, сучасний етап стану цього процесу потребує додаткового наукового дослідження. Це обумовлено впливом на нього низки факторів глобального, науково-технічного та, особливо, військового характеру, які призвели до значних зрушень, зокрема, у площині напряму використання переваг Україною від господарської взаємодії зі ЄС.

Формулювання цілей статті

Метою статті є визначення та розкриття змістовного наповнення сучасних реалій адаптації України до ЄС, визначення чинників, що обумовили існуючі кількісні і якісні параметри їх стану та обґрунтування перспектив подальшого інтеграційного пристосування нашої держави до ЄС в умовах цифровізації їх господарської співпраці.

Виклад основного матеріалу.

Виважений розвиток господарських відносин України з Європейським Союзом є одним із стратегічних пріоритетів зовнішньоекономічної діяльності нашої країни. Він зафіксований у низці національних нормативно-правових документів, насамперед, у Конституції України [15], Угоді про Асоціацію України з ЄС [16], документах, що засвідчують набуття нашою державою статусу кандидата у члени ЄС, її співпраці із Зонаю Вільної Торгівлі ЄС та інших [17]. Акумуляюючим показником здійснення інтеграційного курсу України до ЄС може слугувати частка обсягу вітчизняного зовнішньоторговельного обороту з країнами цього регіонального угруповання, яка у 2022 році становила 53% від загальної вартісної оцінки національних експортно-імпорتنих операцій за цей період [18]. Зростання масштабів господарської співпраці України з ЄС обумовлено об'єктивними чинниками політичного, економічного, правового, фінансового, соціального, георегіонального, інфраструктурного характеру. Разом з тим, сьогоденні реалії адаптації України до ЄС та його складових відчувають вплив та реагують на глобальні виклики науково-технічного, економічного, екологічного розвитку, втрати нашої країни від військової агресії РФ.

Торкаючись питання про нагальні проблеми глобального цивілізаційного розвитку, варто взяти до уваги виокремлення найбільш вагомих з них для обговорення на саміті G-20, що відбувся в Індонезії 15-16 листопада 2022 року. На саміті йшлося про: 1) перегляд глобальної охорони здоров'я на тлі пандемії; 2) перехід до стійкої енергетики; 3) цифрову трансформацію [19]. Врахування особливостей процесів, що відбуваються у зазначених напрямках, безумовно, має місце і в межах досягнення гармонійної взаємодії України з ЄС. Окрім поєднання зусиль у сфері забезпечення охорони здоров'я, раціонального використання енергетичних ресурсів, особливого значення, як сучасна реалія, набуває глобальна цифровізація всіх сторін суспільного життя, у тому числі і міжнародних економічних відносин. Стосовно впливу глобальної цифровізації на економічне, науково-технічне співробітництво України з ЄС треба відмітити наступне. По-перше, впровадження цифровізації прискорює та сприяє інтенсифікації, розширенню масштабів традиційних взаємних господарських зв'язків між ЄС і нашою країною. По-друге, їх співпраця набуває нових якісних ознак за рахунок зростаючого використання цифрових технологій та їх інфраструктурного забезпечення. По-третє, відбуваються структурні зрушення у напрямках адаптації України до ЄС, що насамперед, знаходять відображення у збільшенні обсягів взаємодії у сфері інформаційно-комунікативних зв'язків. По-четверте, сторони все частіше використовують у взаємних господарських зв'язках провідні форми діджитал бізнесу, зокрема такі, як фріланс, аутсорсинг. По-п'яте, зростає значення і частка у

спільному використанні потенціалу висококваліфікованої робочої сили, у тому числі на умовах, дистанційного надання діджитал послуг.

В цілому, на сучасні реалії адаптації України до ЄС позначилась і військова агресія РФ проти нашої країни, яка почалася з 2014 року та стала повномасштабною війною у 2022 році. Тут необхідно зазначити, що військова агресія РФ спонукала ЄС до ще більшого багатостороннього зближення з нашою країною, що, зокрема, знайшло свій прояв у наданні Україні політичної, правової підтримки, матеріальної, фінансової, військової, гуманітарної допомоги, у подальшому забезпеченні сприятливих умов для взаємовигідного господарського співробітництва. З іншої сторони, військова агресія РФ заподіяла нашій державі значних збитків які, на початок 2023 року, оцінюються у понад 700 млрд дол. США [20]. Йдеться про зруйновані вітчизняні підприємства у тому числі, експортного профілю, об'єкти критичної та цивільної інфраструктури, втрати населення, зокрема, його працездатної складової, внаслідок окупації окремих територій нашої країни та переміщення понад 7 млн громадян у безпечні регіони України та за її межі [21].

Зазначені фактори обумовили певні зрушення і в процесах безпосередньої економічної адаптації України до ЄС. Сутність набуття гармонійного економічного пристосування до національного господарського комплексу ЄС, як найбільш розвинутого інтеграційного угруповання, передбачає врахування особливостей його архітектури, виокремлення провідних ланок його розвитку у сферах виробництва, науки і техніки, розподілу, обміну, споживання та можливостей налагодження стабільної взаємовигідної співпраці у цих напрямках. Звичайно, це можливо за умови дотримання вимог, принципів, стандартів, норм, потреб, традицій, механізмів регулювання економіки ЄС. Такий підхід до змісту економічної адаптації України до ЄС свідчить про багатогранність цього процесу. В межах нашого розгляду цієї проблеми доцільно проаналізувати, насамперед, реалії, які притаманні сучасним можливостям адаптації національного економічного, науково-технічного, інтелектуального потенціалу експортного спрямування до спільного ринку ЄС (СРЄС). Саме цей напрям господарської адаптації України до ЄС уявляється найбільш виваженим і дієвим.

З огляду на значення СРЄС як провідної адаптаційної ланки нашої держави до цього інтеграційного об'єднання, варто розглянути його економічну сутність, яка, у політико-економічному аспекті полягає у гармонійному поєднанні інтеграційної пропозиції товарів, капіталів, робочої сили, послуг та сукупного попиту на них країн-членів ЄС. У практичній площині СРЄС формується на основі органічного поєднання національних ринків країн членів ЄС на принципах вільного переливу товарів, капіталів, робочої сили, послуг, що регулюється загальноприйнятим ними нормативно-правовим забезпеченням [22]. У даному зв'язку, доцільно розглянути конкретні шляхи адаптації України до СРЄС та реалії їх здійснення у сучасних умовах. Оскільки СРЄС виступає як системне, цілісне утворення, поряд з його національно-державною структурою, яку складають ринки країн-членів ЄС, варто звернути увагу і на його предметну, номенклатурну структуру, до якої у якості провідних ланок треба віднести спільні ринки товарів, капіталів, робочої сили, послуг. Саме взаємодія України з акторами цих ринків, за існуючих тепер умов, відображає особливості реалій адаптації України до СРЄС.

Пріоритетне значення у дослідженні господарської співпраці нашої держави та її представників з суб'єктами СРЄС, на наш погляд, мають їх взаємні торговельні відносини. Їх реалії варто порівнювати із динамікою загальних показників обсягів експортно-імпортних операцій нашої країни, яка, зокрема, у 2022 році, характеризувалась суттєвим спадом у співвідношенні до 2021 р. Так, якщо обсяг експорту України до ЄС за цей період зріс на 6,2%, а частка товарообігу з цим інтеграційним утворенням перевищувала половину зовнішньоторговельного обороту України, то в цілому, за вказаний період обсяги торговельних операцій нашої держави на світових ринках товарів і послуг скоротились – експорту на 31,4%, а імпорту – на 22,4%, що знайшло відображення і у зростанні від'ємного сальдо вітчизняної зовнішньої торгівлі з 2,3 млрд. дол. США до 6,1 млрд. дол. США. Ці негативні зміни у розвитку міжнародних торговельних операцій нашої країни, безперечно, зумовила військова агресія РФ, та є її наслідком.

У цьому зв'язку, показовим у характеристиці особливостей реалій стану вітчизняних міжнародних торговельних відносин можуть слугувати дані про зміни у обсягах експорту та імпорту у регіонах України, що наведені у таблиці 1.

Аналіз даних таблиці дає підстави відмітити наступне. По-перше, існує об'єктивна диференціація експортно-імпортного потенціалу областей нашої країни, що обумовлено наявністю у них відповідних виробничих потужностей, природних ресурсів, галузевою спрямованістю регіонів, можливостями використання робочої сили, підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

По-друге, спостерігається суттєве зменшення обсягів експортно-імпортних операцій у 2022 році, порівняно з 2021 роком, у більшості східних та південних областей України, зокрема, у Донецькій області обсяг експорту товарів становив лише 4,4%, а імпорту – 0,3%, відповідно у Луганській області – 6,4%, а імпорту відсутній, Чернігівській області – 62,0% і 0,5%, Дніпропетровській області 53,7% і 7,5%, Миколаївській області 57,1% і 1,5%, Херсонській області 17,1% і 0,4%. Головною причиною цього стала військова агресія РФ, тимчасова окупація нею територій нашої країни та руйнація виробничих інфраструктурних об'єктів, зростання чисельності вимушених переселенців.

По-третє, центр ваги вітчизняної зовнішньої торгівлі в силу дії військового стану, перемістився у західні та центральні регіони нашої країни, про що свідчить, насамперед, суттєве зростання у них за зазначений період обсягів експорту та імпорту. Так, у Чернівецькій області обсяг експорту збільшився на 38%, а імпорту – на 132%, у Львівській області, відповідно, на 6,8% і на 9,9%, у Волинській області – на 27,9% і на 14,7%. У Закарпатській області обсяг експорту товарами збільшився на 21%, у Тернопільській області – на 15,1%, Черкаській області на 53,7%. Окремо слід відмітити зростання обсягу експорту товарів у Одеській області на 51,1%, що обумовлено, зокрема, реалізацією угоди «Чорноморська зернова ініціатива». В цілому, таке зростання зовнішньоторговельних операцій у західних регіонах України є наслідком переміщення до них окремих підприємств експортного профілю зі східних областей нашої держави та стимулюванням розвитку їх власних експортно-імпортних можливостей.

По-четверте, з огляду на переважаючу частку у зовнішньоторговельному обороті України, яка припадає на ЄС, можна вважати, що зазначені регіональні структурні зміни у цьому напрямку господарської взаємодії відображають одну із суттєвих реалій адаптації нашої країни до СРЄС.

Таблиця 1

Регіональні обсяги зовнішньої торгівлі товарами України у січні- жовтні 2022 року

	Експорт			Імпорт			Сальдо
	тис. дол. США	у % до січня-жовтня 2021	у % до загал. обсягу	тис. дол. США	у % до січня-жовтня 2021	у % до загал. обсягу	
Україна	36858861,9	67,7	100,0	43909301,1 ²	76,8	100,0	-7050439,2
Вінницька	1252752,1	129,7	3,4	493702,8	89,7	1,1	759049,3
Волинська	866904,5	127,9	2,4	1594928,4	114,7	3,6	-728023,9
Дніпропетровська	5551761,4	53,7	15,1	3272960,2	71,8	7,5	2278801,2
Донецька	256458,5	4,4	0,7	131204,2	9,0	0,3	125254,3
Житомирська	586120,3	93,7	1,6	900428,1	163,8	2,1	-314307,8
Закарпатська	1657715,4	121,0	4,5	1385259,7	99,6	3,2	272455,7
Запорізька	2719557,4	71,4	7,4	1030234,3	64,7	2,3	1689323,1
Івано-Франківська	553399,3	58,7	1,5	525215,2	67,0	1,2	28184,1
Київська	1722853,4	85,6	4,7	2941600,1	66,3	6,7	-1218746,7
Кіровоградська	687731,6	90,1	1,9	196532,6	83,2	0,4	491199,0
Луганська	8767,6	6,4	0,0	11484,5	5,6	0,0	-2716,9
Львівська	2514405,1	106,1	6,8	4325085,9	114,8	9,9	-1810680,8
Миколаївська	1418540,8	57,1	3,8	667642,9	76,8	1,5	750897,9
Одеська	1940084,9	151,1	5,3	1679486,3	91,5	3,8	260598,6
Полтавська	1639714,7	59,7	4,4	1018330,4	72,2	2,3	621384,3
Рівненська	625316,3	110,0	1,7	409884,6	89,9	0,9	215431,7
Сумська	595721,0	72,1	1,6	476865,2	68,4	1,1	118855,8
Тернопільська	601757,5	115,1	1,6	411033,5	92,7	0,9	190724,0
Харківська	694444,0	47,9	1,9	1011823,1	52,0	2,3	-317379,1
Херсонська	56114,4	17,1	0,2	33505,8	15,2	0,1	22608,6
Хмельницька	605255,0	85,7	1,6	550136,0	110,1	1,3	55119,0
Черкаська	995175,5	153,7	2,7	470784,9	55,7	1,1	524390,6
Чернівецька	232173,7	138,1	0,6	363012,0	232,2	0,8	-130838,3
Чернігівська	571154,1	62,0	1,5	235981,3	61,9	0,5	335172,8
м.Київ	8421946,2	71,1	22,8	17240661,8	71,9	39,3	-8818715,6

Джерело: складено авторами на основі [23]

В межах дослідження напрямів зовнішньоторговельного гармонійного пристосування нашої країни до СРЄС треба також розглянути сучасний стан та тенденції розвитку такої її складової як взаємна торгівля послугами. Суттєвий імпульс щодо розвитку цього напрямку зазначеної господарської взаємодії, як і в цілому для інтенсифікації міжнародних торговельних відносин нашої країни мало укладання угоди про поглиблену всеохоплюючу зону вільної торгівлі (ПВЗВТ) між Україною та ЄС, яка набула чинності 1 січня 2016 року [24]. Серед інших у якості вагомих положень цієї угоди варто відмітити прийняття умов про лібералізацію і транспарентність здійснення торговельних відносин партнерів. Ідеться, перш за все, про розширення можливостей для вільної взаємної торгівлі товарами та послугами, стимулювання зростання їх якісних параметрів до рівня вимог стандартів ЄС, дотримання принципів прозорості, відкритості документації, що притаманна процесу реалізації експортно-імпортних операцій між партнерами.

За час, що минув після прийняття ПВЗВТ необхідно відмітити постійне зростання обсягів українського експорту товарів і послуг до ЄС порівняно з попередніми роками цей показник зростав: у 2017 році на 19%; у 2018 році на 9,4%; у 2019 році – на 5,7%; 2020 рік (внаслідок пандемії COVID-19) було зниження на 1,8%. Але за першу половину 2021 року знову зростання на 30,6% [25]. За даний період, за винятком 2020 року також відбулось зростання обсягів імпорту товарів і послуг між ЄС і нашою державою. Так у 2017 році цей показник зріс на 26,4%; у 2018 році на 15,2%; у 2019 році на 5,7%; за першу половину 2021 року – на 29,2%. Що стосується сьгоднішніх реалій розвитку зовнішньої торгівлі України то, як в

цілому, так і зокрема у торгівлі послугами з ЄС, в силу зазначених вище військових обставин спостерігається зниження обсягів останніх. Стан та реалії співпраці України та ЄС у торгівлі послугами відображають дані наступної таблиці.

Таблиця 2

Географічна структура зовнішньої торгівлі послугами України з державами ЄС у 2021 році

	Експорт		Імпорт		Сальдо
	тис. дол. США	У % до 2020	тис. дол. США	У % до 2020	
Країни ЄС	4494202,7	117,5	3232785,0	134,3	1261417,7
Австрія	251642,5	141,4	114642,4	101,9	137000,2
Бельгія	138737,1	126,8	181199,6	118,3	-42462,5
Болгарія	65205,3	135,3	69279,9	256,3	-4074,6
Греція	35960,4	294,1	46452,1	441,7	-10491,7
Данія	229198,2	117,8	82043,7	102,6	147154,5
Естонія	142441,7	70,2	62070,6	134,1	80371,0
Ірландія	119175,3	99,8	374696,6	142,8	-255521,3
Іспанія	74809,3	152,7	46225,8	128,1	28583,5
Італія	125824,0	142,4	43230,1	105,7	82593,9
Кіпр	395998,1	96,9	342210,5	143,4	53787,7
Латвія	50162,2	112,8	67989,0	158,7	-17826,7
Литва	71521,5	125,9	69825,1	179,9	1696,4
Люксембург	31193,0	112,9	110835,4	165,3	-79642,4
Мальта	254052,2	174,9	236431,2	203,3	17621,1
Нідерланди	324685,0	133,5	139768,5	124,3	184916,5
Німеччина	717262,2	113,8	458850,8	109,2	258411,4
Польща	462677,3	104,9	273231,6	135,9	189445,7
Португалія	18527,9	296,4	13897,8	364,3	4630,1
Румунія	124455,6	111,3	25014,3	115,4	99441,3
Словаччина	46224,7	88,2	36857,6	153,1	9367,1
Словенія	26068,7	107,2	11317,7	129,1	14751,0
Угорщина	254261,7	126,6	41176,1	70,7	213085,5
Фінляндія	36037,9	127,8	39572,3	111,5	-3534,4
Франція	250072,3	136,7	178240,9	136,5	71831,3
Хорватія	11053,2	159,1	10610,8	145,4	442,3
Чехія	122288,6	115,5	67357,7	124,7	54931,0
Швеція	114666,9	108,0	89757,0	156,9	24909,9

Джерело: складено авторами на основі: [26]

Дані таблиці 2 про обсяги торгівлі послугами нашої країни з державами ЄС за передвоєнний період, в цілому, свідчить про їх позитивну зростаючу динаміку. Так, наш експорт послуг майже до всіх країн-членів ЄС, за винятком Естонії, Ірландії, Кіпру та Словаччини значно зріс. Зокрема, цей показник з Грецією був найвищий і досяг 29,41%. Аналогічна позитивна динаміка характерна і для імпорту послуг з країн ЄС до України, за винятком Угорщини. При цьому найвищого значення досяг показник імпорту послуг з Португалії 364,3%. В цілому, важливою реалією цього напрямку адаптації України до СРЕС є тенденція до зростання взаємної торгівлі послугами та позитивне для нашої країни сальдо у розмірі 1,26 млрд дол. США [26].

Поряд із загальною характеристикою, певні особливості розвитку міжнародної торгівлі послугами України, у тому числі з ЄС, відображає її вітчизняний регіональний розподіл у 2021 році. Про це свідчать дані таблиці 3.

Дані наведеної вище таблиці свідчать про певну регіональну специфіку здійснення Україною зовнішньоторговельних операцій у сфері послуг. По-перше, слід відмітити, в цілому, зростання обсягу експорту послуг на 14,2%, а також обсягу імпорту послуг на 32,9%. По-друге, наша країна у зовнішній торгівлі послугами має позитивне сальдо у розмірі 5,563 млрд дол. США. По-третє, у регіональній площині вітчизняної зовнішньої торгівлі послугами притаманна асиметричність. Так, частка міста Києва у загальному експорті послуг нашої країни становить 38,3%, а відповідно у імпорті – 51,9%. На противагу навіть області, що мають достатньо розвинутий промисловий і науково-технічний потенціал значно відстають у масштабах зовнішньої торгівлі послугами від столиці нашої країни. Так, частка Одеської області у загальному експорті послуг становить 7,3%, а імпорту 7,2%, відповідно ці показники у Харківській області були 3,9% і 1,2%; у Львівській області 6,2% і 1,4%; у Київській області – 2,5% і 3,4%. По-четверта, суттєво скоротився обсяг зовнішньої торгівлі послугами, внаслідок агресії РФ у таких економічно розвинутих як Донецька і Луганська областях.

Окреслені реалії вітчизняної торгівлі послугами, безперечно, мають об'єктивний характер та відображають тенденції, потенційні можливості її у розвитку, перш за все з країнами ЄС, які є головним торговельним партнером України та суб'єктами спільного ринку їх інтеграційного об'єднання. Специфіку торгівлі послугами між ними також відображає структура її галузевої спрямованості. Так, у 2022 році, частка у загальному експорті послуг України до ЄС телекомунікаційних послуг становила – 31,9%,

транспортних – 25,4%, з переробки матеріальних ресурсів – 23,1%, ділових – 13,2%, ремонту та технічного обслуговування – 1,8%. Частка у загальному обсягу імпорту послуг ЄС до нашої країни ділових послуг становила 22,4%, транспортних – 19,6%, роялті і прав інтелектуальної власності – 15,1%, телекомунікаційних – 13,9%, фінансових – 10,4% [28]. Особливістю динаміки наведених видів послуг є зростання, порівняно з попереднім роком телекомунікаційних послуг у експорті на 22,9%, у імпорті – на 13,9%. Відповідні показники по інших видах послуг мали спадаючу динаміку [28]. Значна частка у взаємній торгівлі телекомунікаційними послугами свідчить, на нашу думку, про інноваційні структурні зрушення у цьому напрямі взаємодії України та ЄС які, зокрема, відбуваються внаслідок впливу посилення глобальної цифровізації міжнародних економічних відносин.

Таблиця 3

Регіональний розподіл міжнародної торгівлі послугами України у 2021 році

	Експорт			Імпорт			Сальдо
	тис. дол. США	У % до 2020	у % до загального обсягу	тис. дол. США	У % до 2020	у % до загального обсягу	
Україна²	13156457,5	114,2	100,0	7593386,1	132,9	100,0	5563071,4
Вінницька	198624,0	120,7	1,5	30950,3	85,0	0,4	167673,7
Волинська	85916,8	102,5	0,7	36054,1	118,6	0,5	49862,7
Дніпропетровська	243707,3	128,7	1,9	291468,1	132,3	3,8	-47760,8
Донецька	84727,3	100,2	0,6	99439,5	110,7	1,3	-14712,2
Житомирська	110843,5	137,7	0,8	13107,7	104,4	0,2	97735,7
Закарпатська	345023,9	116,6	2,6	30164,8	111,6	0,4	314859,1
Запорізька	181032,1	106,0	1,4	25066,9	77,9	0,3	155965,2
Івано-Франківська	69015,3	114,9	0,5	26290,0	100,5	0,4	42725,3
Київська	332339,6	121,7	2,5	237650,1	124,6	3,1	94689,5
Кіровоградська	28185,2	118,9	0,2	12061,6	97,5	0,2	16123,6
Луганська	34157,2	122,5	0,3	39914,1	99,0	0,5	-5757,0
Львівська	820009,2	127,9	6,2	102332,5	122,2	1,4	717676,7
Миколаївська	556842,0	160,2	4,2	29823,2	152,1	0,4	527018,8
Одеська	955749,8	113,0	7,3	545603,8	178,5	7,2	410146,1
Полтавська	42330,6	104,5	0,3	95477,6	97,9	1,3	-53146,9
Рівненська	78371,3	109,4	0,6	60837,2	216,6	0,8	17534,1
Сумська	33905,7	118,5	0,3	30166,5	102,2	0,4	3739,2
Тернопільська	109954,6	99,5	0,8	15656,5	137,7	0,2	94298,1
Харківська	517147,2	127,8	3,9	87680,7	145,5	1,2	429466,5
Херсонська	35694,7	109,5	0,3	28317,2	166,5	0,4	7377,5
Хмельницька	27951,3	111,7	0,2	22596,7	87,0	0,3	5354,6
Черкаська	50496,1	117,8	0,4	28473,1	132,0	0,4	22023,0
Чернівецька	49736,2	108,8	0,4	6759,2	129,8	0,1	42977,0
Чернігівська	38539,5	120,9	0,3	35541,4	121,6	0,5	2998,1
м.Київ	5039102,9	118,2	38,3	3941821,3	150,8	51,9	1097281,6

Джерело: складено авторами на основі: [27]

В цілому, з огляду на розгляд стану зовнішньої торгівлі України як реалії адаптації до СРЕС необхідно відмітити посилення тенденції до скорочення її обсягів останнім часом. Так, у січні-листопаді 2022 року експорт товарів становив 40671,2 млн дол. США, або 66,4%, порівняно із січнем-листопадом 2021 року, імпорт – 49,194,9 млрд дол. США, або 75,8%. Негативне сальдо складало 8523,7 млн дол. США. Коефіцієнт покриття експортом імпорту становив 0,83 (у січні-листопаді 2021 р. – 0,94) [29]. Серед основних причин, заподіяних агресією РФ, стосовно зменшення зовнішньоторговельного обороту України треба виокремити руйнування транспортно-логістичної інфраструктури, окупацію та блокування вітчизняних морських портів.

Повномасштабне використання вітчизняного експортно-логістичного потенціалу є однією з основних складових реалізації зовнішньоторговельних можливостей України. Основи національної мережі міжнародних транспортних коридорів (МТК) визначені у «Концепції створення та функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні» [30] і в «Програмі створення та функціонування національної мережі міжнародних транспортних коридорів в Україні на 1998-2005 рр.» [31]. Зараз існують 4 вітчизняні міжнародні транспортні коридори, які входять до системи МТК Європейського Союзу. Треба відзначити, що вітчизняні МТК відповідають стандартам ЄС і спроможні забезпечити здійснення значних обсягів вантажних перевезень. До цього ж географічне положення України дозволило їй мати найвищий транспортний транзитний рейтинг у Європі, який становить 3,11 бали [32], що є вагомим фактором адаптації нашої країни до СРЕС.

Відновлення у повному обсязі функцій вітчизняного, міжнародного, транспортно-транзитного комплексу, що зазнав втрат від агресії РФ, зараз відбувається, зокрема, шляхом надання політичної, правової, економічної допомоги міжнародних організацій, країн-партнерів нашої держави. Прикладом цього може слугувати реалізація угоди «Чорноморська зернова ініціатива», у погодженні якої відчутну роль

відіграла участь керівництва ООН. Здійснення цієї угоди передбачає розблокування вітчизняного морського транспортного коридору з метою забезпечення проходження заздалегідь узгоджених експортних поставок аграрно-промислової продукції України. Згідно угоди, 1 серпня 2022 року з портів Великої Одеси («Одеса», «Південний», «Чорноморськ») до 40 країн Африки, Азії, Європи було експортовано на 659 суднах 17,8 млн тонн української аграрної продукції та 643 повних суден були прийняті під завантаження вітчизняною агропродукцією. Слід також відмітити, що 54% вітчизняної агропродукції по зерновому коридору, було експортовано до Європи, в тому числі і до країн-членів ЄС [33].

Проте, запланований обсяг експорту аграрної продукції у розмірі 25-29 млн тонн з жовтня 2022 року зменшився на половину (щомісяця на 3 млн. тонн) внаслідок, насамперед упередженої інспекції суден, що чинить делегація рф у Спільному Координаційному Центрі (СКЦ). Недотримання відповідних положень даної угоди зі сторони рф створює загрозу своєчасному експорту даної агропродукції до країн світової спільноти, що знаходяться на межі продовольчої кризи. З огляду на важливість «Чорноморської зернової ініціативи» треба відмітити роль портів Великої Одеси, через які здійснювалося до 2022 року 80% українського агроекспорту. Незважаючи на війну, Україна зараз входить у першу п'ятірку країн світу по експорту агропродукції, що у перспективі є значною передумовою розвитку аграрного виробництва, у тому числі і у напрямі адаптації експорту його продукції до ЄС.

Однією з сутнісних реалій адаптації України до ЄС є участь вітчизняної робочої сили у ринку праці цього інтеграційного угруповання. Наші співвітчизники, традиційно, були у складі міграційних потоків робочої сили до країн ЄС, що обумовлено чинниками економічного, науково-технічного, соціального, екологічного, політичного характеру тощо. Проте, останнім часом значно зросла чисельність українців, які внаслідок війни з рф, вимушені переміщуватись до країн світової спільноти, та, у першу чергу, до ЄС і там працевлаштовуються. За оцінкою Міжнародного валютного фонду (МВФ) зараз число переселенців в Україні перевищує 7,8 млн осіб, що становить 1/5 населення нашої країни [34]. Зокрема, притулок та роботу знайшли у Польщі більше 1,5 млн чоловік, у Чехії – понад 455 тисяч чоловік, у ФРН – 1 млн чоловік, у Італії – 171,5 тисяч чоловік та в Іспанії – 150 тис. чоловік [34].

Вимушена еміграція нашого населення і, зокрема, робочої сили до країн ЄС, безумовно, збільшує обсяги її пропозиції та конкуренцію на їх спільному ринку праці. Щодо попиту на українську робочу силу на цьому ринку праці, насамперед, необхідно відмітити вплив на цей процес глобальних викликів, які орієнтують на інтенсивне використання факторів, здатних забезпечити підвищення ефективності суспільного виробництва. Провідну роль у їх числі варто відвести глобальній діджиталізації світового ринку праці, його регіональних, інтеграційних, національних складових. Поряд з вимогою інноваційного реформування умов праці, перш за все, переведення їх на цифрову основу, вона передбачає збільшення масштабів використання сукупного світового інтелектуального потенціалу, висококваліфікованих фахівців на ринках праці зацікавлених країн. У даному зв'язку треба відмітити попит на українських спеціалістів на спільному ринку країн-членів ЄС, зокрема, у ІТ сфері, що відображають дані таблиці 4.

Таблиця 4

Частка ІТ-фахівців з України у загальному обсязі працівників ІТ сфери країн-членів ЄС у 2022 році

№ п/п	Країна ЄС	Частка українських АТ-фахівців (у % до загальної чисельності)	№ п/п	Країна ЄС	Частка українських АТ-фахівців (у % до загальної чисельності)
1	Польща	28,1	13	Франція	1,7
2	ФРН	9,2	14	Нідерланди	1,2
3	Португалія	6,8	15	Латвія	0,9
4	Іспанія	6,6	16	Угорщина	0,9
5	Чехія	5,5	17	Ірландія	0,8
6	Болгарія	3,1	18	Литва	0,8
7	Румунія	3,0	19	Швеція	0,7
8	Хорватія	2,6	20	Греція	0,5
9	Італія	2,4	21	Естонія	0,5
10	Австрія	2,0	22	Бельгія	0,4
11	Словаччина	1,8	23	Данія	0,3
12	Кіпр	1,7	24	Словенія	0,3

Джерело: складено авторами на основі [35]

Дані таблиці свідчать про певну диференціацію по країнах ЄС, щодо використання послуг українських фахівців у АТ сфері. Це обумовлено рівнем розвитку науково-технічного потенціалу країни, її потребами у висококваліфікованих кадрах, можливостями забезпечення інноваційними умовами праці АТ фахівців, належним рівнем заробітної плати, соціальним захистом тощо. Разом з тим слід відмітити, що реальна чисельність українських фахівців у сфері цифрових технологій, які взаємодіють із суб'єктами ЄС, на наш погляд, може бути значно більшою. Ідеться про можливості використання таких перспективних форм співпраці фахівців як фріланс, аутсорсинг, які зорієнтовані у тому числі у наданні діджитал послуг роботодавцям з країн ЄС у дистанційному режимі.

В цілому, зростання обсягів еміграції вітчизняної робочої сили, у тому числі вимушеної внаслідок війни з РФ, до країн ЄС, надання можливостей щодо її використання у межах їх спільного ринку праці, орієнтація на більш широке залучення до нього вітчизняних висококваліфікованих кадрів відображає реалії цього напрямку адаптації України до СРЄС. Позитивні тенденції у розвитку даного процесу, безперечно, посилять подальша господарська взаємодія нашої країни з цим інтеграційним об'єднанням, що має забезпечити, у тому числі, набуття Україною статусу кандидата у члени ЄС.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Розгляд сучасних реалій адаптації України до спільного ринку Європейського Союзу (СРЄС), дає підстави до наступних висновків.

1. Основними факторами що обумовлюють особливості та параметри розвитку напрямів господарської взаємодії нашої країни з ЄС, у тому числі такою його структурною ланкою як спільний ринок інтегрованих у ньому країн, сьогодні є: а) об'єктивні глобальні виклики, що орієнтують на визначення інноваційних пріоритетів сучасного стану генезису світового господарства та його регіональних, інтеграційних, національних, галузевих складових; б) військова агресія РФ проти нашої країни, внаслідок чого були нанесені значні збитки національній економіці, суттєво зменшився її експортний потенціал.

2. СРЄС варто розглядати у якості однієї з провідних ланок, що відображає інтеграційну сутність даного економічного угруповання. Його зміст полягає: а) у гармонійному поєднанні пропозиції товарів, послуг, робочої сили, капіталів та попиту на них країн членів ЄС за умов надання права їх вільного переміщення між ними; б) у об'єднанні національних ринків держав-членів ЄС.

3. Найбільш вагома реалія адаптації України до СРЄС знаходиться у площині аналізу специфіки їх взаємних торговельних відносин. Вони залишаються стабільними, але обсяги вітчизняного експорту та імпорту товарів і послуг, за умов війни, зменшились.

4. Реалії стану зовнішньої торгівлі варто розглядати як об'єктивну можливість адаптації України до ЄС за умови: а) дотримання положень діючої між ними угоди про ПВЗВТ; б) створення умов для відновлення зруйнованої національної транспортно-логістичної інфраструктури, у тому числі при матеріальній і фінансовій допомозі ЄС; в) використання політичної, правової, кадрової допомоги ЄС, міжнародних організацій задля розблокування вітчизняних морських портів, зняття перешкод, які чинить РФ, щодо реалізації угоди про «Чорноморську зернову ініціативу».

5. Стан участі у спільному ринку праці ЄС (СРПЄС), як вагомої складової СРЄС та умов адаптації до нього теж доцільно розглядати як реалію сучасного інтеграційного зближення України з ЄС. Цей процес характеризується зараз зростанням обсягів вимушеної української еміграції робочої сили до СРПЄС. Його особливістю, у цілому, є зростання серед емігрантів з України частки висококваліфікованих фахівців. У перспективі трансформації участі наших спеціалістів у СРПЄС, зокрема у АТ сфері, може сприяти використання дистанційних форм виконання завдань діджиталізаційного характеру.

У якості перспективних напрямів подальшого дослідження реалій адаптації України до СРЄС можна виокремити розгляд: а) проблеми лібералізації механізму взаємної торгівлі; б) шляхи формування пільгових умов для залучення інвесторів з країн-членів ЄС з метою використання їх фінансового сприяння у відновленні вітчизняного експортного потенціалу; в) можливості обопільного вирішення завдань щодо переходу на діджиталізаційну основу господарської взаємодії України з СРЄС.

Література

1. Міжнародні інтеграційні процеси сучасності / А.С. Філіпенко (кер. авт. кол.). К., 2004.
2. Dragneva R., Wolczuk K. Eurasian Economic Integration: Law, Policy and Politics. Cheltenham, 2013.
3. Журба І.Є. Пріоритетні форми трансформації транскордонного співробітництва в умовах наближення України до ЄС»: монографія. Хмельницький : ХНУ, 2012. 295 с.
4. Jovanovic M.N. The Economics of International Integration. Cheltenham, 2006.
5. Україна в міжнародних інтеграційних процесах / за ред. В.В. Копійки. К., 2015.
6. Lukenbach H. Grundlagen der Internationalen Wirtschaftspolitik. Internatinaler Hanelspolitik. Munchen, 2010.
7. Лук'яненко Д.Г. Глобальна економіка XXI століття: людський вимір : [монографія] / за заг. ред. Д. Г. Лук'яненка та А. М. Поручника. К. : КНЕУ, 2008. 420 с.
8. Поліщук Л.С. Економіка та зовнішньоекономічні зв'язки України : навч. посіб. / Л. С. Поліщук ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ : Київський університет, 2013. 271 с.
9. Puntigliano A. R. 21-st century Geopolitics: Integration and Development in Age of Continental States. Territory, Politics, Governance, 2017. Vol. 5, Nr. 4.
10. Рут Ф., Філіпенко А. Міжнародна торгівля та інвестиції. К., 1998.
11. Сиденко В.Р. Глобализация – европейская интеграция – экономическое развитие: украинская модель. К., 2011. Т. 2.

12. Тодоров И. Теории и критерии за европейска икономическа интеграция. Икономическа мисъл. 2012. № 2.
13. Шифф М., Уинтерс Л.А. Региональная интеграция и развитие. М., 2005.
14. Розвиток новітніх форм міжнародної економічної інтеграції на початку XXI століття / за ред. О.І. Шниркова. К., 2016.
15. Конституція України. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K?an=1>
16. Урядовий портал. Угода про асоціацію. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/evropejska-integraciya/ugoda-pro-asociaciyu>
17. Представництво України при Європейському Союзі. Зона вільної торгівлі між Україною та ЄС. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgovelnno-ekonomichne-spivrobotnictvo-ukrayina-yes/zona-vilnoyi-torgivli-mizh-ukrayinoyu-ta-yes>
18. Економічна правда. Експорт України під час війни: Як змінилась структура постачань української продукції за кордон. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/10/24/692959/>
19. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3607804-kraini-g20-se-ne-uzgodili-poradok-dennij-samitu-v-indonezii-posol-ukraini.html>
20. LB.ua Дорослий погляд на світ. URL: https://lb.ua/economics/2023/01/03/541317_shmigal_zavdani_ekonomitsi_ukraini.html
21. Укрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3510895-z-ukraini-vid-pocatku-vijni-viihali-ponad-77-miljona-ludej-dani-mvs.html>
22. Договір про заснування європейської спільноти. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU57013?an=2556&ed=1957_03_25_див_статут_ЄС
23. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/zd/oet/arh_oet2022_u.html
24. Представництво України при Європейському Союзі. Зона вільної торгівлі між Україною та ЄС. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgovelnno-ekonomichne-spivrobotnictvo-ukrayina-yes/zona-vilnoyi-torgivli-mizh-ukrayinoyu-ta-yes>
25. Слово і діло. Аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/08/31/infografika/ekonomika/zovnishnya-torhivlya-ukrayiny-yak-zminyuvavsvya-eksport-ta-import>
26. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/gsztp_ES/gsztp_ES_u/arh_gsztp_ES_2019_u.html
27. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/zd/oep/oep_u/arh_oep2021.html
28. Представництво України при ЄС. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgovelnno-ekonomichne-spivrobotnictvo-ukrayina-yes>
29. Державна служба статистики України. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/zed.htm
30. Постанова кму від 04.08.1997 р. №821 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-97-%D0%BF#Text>
31. Постанова кму від 20.03.1998 р. №346 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-98-%D0%BF#Text>
32. Міжнародні транспортні коридори, що проходять через Україну. URL: https://pidru4niki.com/92893/ekologiya/mizhnarodni_transportni_koridori_prohodyat_ukrayinu
33. Міністерство аграрної політики та продовольства України. URL: <https://minagro.gov.ua/news/zernova-iniciativa-cherez-zatrimki-perevirok-kilkist-vihodiv-suden-iz-ukrayinskih-portiv-kritichno-zmenshuyetsya>
34. Слово і діло. Аналітичний портал. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/08/infografika/suspilstvo/yakux-krayinax-jevropy-najbilshe-ukrayinskyx-bizhencziv>
35. Міграція IT-спеціалістів під час війни: хто куди переїхав і чи готові вертатися. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/war-migration-map-summer/>

References

1. Mizhnarodni intehratsiini protsesy suchasnosti / A.S. Filipenko (ker. avt. kol.). K., 2004.
2. Dragneva R., Wolczuk K. Eurasian Economic Integration: Law, Policy and Politics. Cheltenham, 2013.
3. Zhurba I. Ye. Priorytetni formy transformatsii transkordonnoho spivrobotnytstva v umovakh nablyzhennia Ukrainy do YeS»: monohrafiia. Khmelnytskyi : KhNU, 2012. 295 s.
4. Jovanovic M.N. The Economics of International Integration. Cheltenham, 2006.
5. Ukraina v mizhnarodnykh intehratsiinykh protsesakh / za red. V.V. Kopyky. K., 2015.
6. Lukenbach H. Grundlagen der Internationalen Wirtschaftspolitik. Internatinalne Hannelspolitik. Munchen, 2010.
7. Lukianenko D.H. Hlobalna ekonomika KhKhI stolittia: liudskyi vymir : [monohrafiia] / za zah. red. D. H. Lukianenka ta A. M. Poruchnyka. K. : KNEU, 2008. 420 s.
8. Polishchuk L.S. Ekonomika ta zovnishnoekonomichni zviazky Ukrainy : navch. posib. / L. S. Polishchuk ; Kyiv. nats. un-t

im. Tarasa Shevchenka. Kyiv : Kyivskyi universytet, 2013. 271 s.

9. Puntigliano A. R. 21-st century Geopolitics: Integration and Development in Age of Continental States. Territory, Politics, Governance, 2017. Vol. 5, Nr. 4.
10. Rut F., Filipenko A. Mizhnarodna torhivlia ta investytsii. K., 1998.
11. Sidenko V.R. Globalizaciya – evropejskaya integraciya – ekonomicheskoe razvitie: ukrainskaya model. K., 2011. T. 2.
12. Todorov I. Teorii i kriterii za evropejska ikonomicheska integraciya. Ikonomicheska misl. 2012. № 2.
13. Shiff M., Uinters L.A. Regionalnaya integraciya i razvitie. M., 2005.
14. Rozvytok novitnikh form mizhnarodnoi ekonomichnoi intehratsii na pochatku XXI stolittia / za red. O.I. Shnyrkova. K., 2016.
15. Konstytutsiia Ukrainy. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/Z960254K?an=1>
16. Uriadovyi portal. Uhoda pro asotsiatsiiu. URL: <https://www.kmu.gov.ua/diyalnist/evropejska-integraciya/ugoda-pro-asociacyu>
17. Predstavnytstvo Ukrainy pry Yevropeiskomu Soiuzi. Zona vilnoi torhivli mizh Ukrainoiu ta YeS. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgovelo-ekonomichne-spivrobitnictvo-ukrayina-yes/zona-vilnoyi-torgivli-mizh-ukrayinoyu-ta-yes>
18. Ekonomichna pravda. Eksport Ukrainy pid chas viiny: Yak zminylas struktura postachan ukrainskoi produktsii za kordon. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/10/24/692959/>
19. Ukrinform. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-politics/3607804-kraini-g20-se-ne-uzgodili-poradok-dennij-samitu-v-indonezii-posol-ukraini.html>
20. LB.ua Doroslyi pohliad na svit. URL: https://lb.ua/economics/2023/01/03/541317_shmigal_zavdani_ekonomitsi_ukraini.html
21. Ukrinform. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3510895-z-ukraini-vid-pochatku-vijni-viihali-ponad-77-miljona-ludej-dani-mvs.html>
22. Dohovir pro zasnuvannia yevropeiskoi spilnoty. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/MU57013?an=2556&ed=1957_03_25_dyv_statut_YeS
23. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2022/zd/oet/arh_oet2022_u.html
24. Predstavnytstvo Ukrainy pry Yevropeiskomu Soiuzi. Zona vilnoi torhivli mizh Ukrainoiu ta YeS. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgovelo-ekonomichne-spivrobitnictvo-ukrayina-yes/zona-vilnoyi-torgivli-mizh-ukrayinoyu-ta-yes>
25. Slovo i dilo. Analitychnyi portal. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/08/31/infografika/ekonomika/zovnishnya-torhivlya-ukrayiny-yak-zminyuvavsya-eksport-ta-import>
26. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2019/zd/gsztp_ES/gsztp_ES_u/arh_gsztp_ES_2019_u.html
27. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2021/zd/oep/oep_u/arh_oep2021.html
28. Predstavnytstvo Ukrainy pry YeS. URL: <https://ukraine-eu.mfa.gov.ua/posolstvo/torgovelo-ekonomichne-spivrobitnictvo-ukrayina-yes>
29. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. URL: https://ukrstat.gov.ua/operativ/menu/menu_u/zed.htm
30. Postanova kmu vid 04.08.1997 r. №821 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821-97-%D0%BF#Text>
31. Postanova kmu vid 20.03.1998 r. №346 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/346-98-%D0%BF#Text>
32. Mizhnarodni transportni korydory, shcho prokhodiat cherez Ukrainu. URL: https://pidru4niki.com/92893/ekologiya/mizhnarodni_transportni_koridori_prohodyat_ukrayinu
33. Ministerstvo ahramoi polityky ta prodovolstva Ukrainy. URL: <https://minagro.gov.ua/news/zemova-iniciativa-cherez-zatrimki-perevirok-kilkist-vihodiv-suden-iz-ukrayinskih-portiv-kritichno-zmenshuyetsya>
34. Slovo i dilo. Analitychnyi portal. URL: <https://www.slovoidilo.ua/2022/11/08/infografika/suspilstvo/yakyx-krayinax-yevropy-najbilshe-ukrayinskyx-bizhencziv>
35. Migrantsiia IT-spetsialistiv pid chas viiny: khto kudy pereikhav i chy hotovi vertatsiia. URL: <https://dou.ua/lenta/articles/war-migration-map-summer/>.